

Το επικοινωνιακό φαινόμενο Κική Δημουλά

Από τον ΕΥΡΙΠΙΔΗ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗ

Κική Δημουλά, Δημόσιος καιρός, Ίκαρος,
Αθήνα 2014, σελ. 104

Τη γνώμη μου για την αξία των ποιητικού ύργου της Κικής Δημουλά διατύπωσα παλαιότερα σε τρεις βιβλιοκρισίες μου, κυρίως σε εκείνη για τη συλλογή της Χλόη Θερμοκηπίου (2005).¹ Θα επαναλάβω, λοιπόν, τις βασικές θέσεις εκείνου του κειμένου. Τα κύρια θεματικά και εκφραστικά γνωρίσματα της ποίησης της Δημουλά αφενός παγιώθηκαν με τον χρόνο, αφετέρου έχουν επισημανθεί από την κριτική. Γ' αυτό έχει σημασία ιδίως να διερευνηθεί η σχέση που συνδέει αυτά τα γνωρίσματα με τους όρους πρόοληψης της ποίησής της, έτσι ώπως αυτοί οι όροι διαμορφώθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες. Η γνώμη μου είναι ότι η ποίησή της καθηερώθηκε ως σημαντική από τη στιγμή που σηματίστηκαν εκείνες οι εξωλογοτεχνικές και ενδολογοτεχνικές προϋποθέσεις οι οποίες επέτρεψαν τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της ποίησης να θεωρούνται, τόσο από την κριτική όσο και, κυρίως, από το αναγωστικό κοινό, ως γνωρίσματα ενός σημαντικού ύργου, κάτιο που οποίο δεν θα μπορούσε να συμβεί παλαιότερα.

Ίσως η πιο εξόφθαλμη εξώλογοτεχνική προϋπόθεση για την καθιέρωση της Δημουλά έγκειται στη βιωματική και ψυχο-συναισθηματική εγγύτητα ή και συγγένεια που καλλιεργήθηκε ανάμεσα στο έργο της ποιήτριας και στο κοινό της –κοινό, υπόθετο, κατά βάση γνωνακείο–, εγγύτητα ή συγγένεια στερεωμένη στη βάση των συνθηκών οικογενειακής ζώής, του συναισθηματικού κόσμου και του ψυχισμού της γνωνακείου φύλουν. Υπογραμμίζω, πάντως, ότι αυτή η εγγύτητα ή συγγένεια όχι μόνο δεν υποβαθμίζει την αξία της ποίησης της Δημουλά, αλλά μάλλον την επαυξάνει,

Η Κική Δημονύλα μιλώντας σε εκδήλωση προς τιμήν της την οποία οργάνωσε η Τράπεζα της Ελλάδος τον Νοέμβριο 2013.

με την έννοια ότι τα ποιήματά της, οσά τουλάχιστον από αυτά είναι πολύ καλά, μεταδίδουν συγκίνηση και στους άνδρες αναγνώστες τους, στον βαθμό που και αυτοί εκ των πραγμάτων διαβέτουν ένα υπόβαθρο εμπειριών συνδεδεμένων με τον οικογενειακό ιστό. Πιστεύω ότι, ειδικότερα για την κρητική, η καθηέρωση της Δημηούλα φαίνεται να αντατέωσε στην αναμφιθήτητά εξία της ποιήσης της στην από καιρό οφειλόμενη αναγνώριση τηλ-λήψηδρην της καλής ελληνικής γυναικείας ποίησης. Αρκετές πολύ καλές ποιήσεις της μεταπολεμικής εποχής και της μεταπολιτευτικής έμειναν λιγότερο ή περισσότερο στη σκιά των ανδρών ομοτέχνων τους,

εξαιτίας πρωτίστως της στερεότυπης και συγκαταβατικής κατά βάθος στάσης του μεγαλύτερου μέρους τής, όντως ή άλλως ανδροκρατούμενης, κριτικής απέναντι στη γυναικεία ποίηση.

Οι ενδολογοτεχνικές προϋποθέσεις για την καθιέρωση της Δημουλά αφορούν κυρίως σε μια προϊόντα αλλαγή του κοσμοειδώλου, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται στο πέρασμα από την ποίηση της μεταπολεμικής εποχής σε εκείνη της μεταπολίτευσης. Εκ πρώτης όψεως η γενική αναγνώριση της ποίησης της Δημουλά φαίνεται παράδοξη, αν σκεφτούμε ότι το έργο της δεν ανταποκρίνεται στοιχειωδώς σε όλα εκείνα τα γνωρίσματα που τες επιθυμίες, είναι τα κύρια θέματα που συνθέτουν τη θεματική της ποίησης της Δημουλά. Τόσο η θεματική αυτή, όσο και πολλά στοιχεία του ύφους προσιδιάζουν στη θεματική και στο ύφος ποιητών όπως κυρίως ο Καβάφης και δευτερευόντως ο Καρυωτάκης, των ποιητών δηλαδή που λειτούργησαν ως βασικοί πρόγονοι του μεγαλύτερου μέρους της μεταπολεμικής ποίησης. Το γεγονός, εξάλλου, ότι στις όψιμες και ωριμότερες συλλογές της, ήδη

Η κυριαρχική αίσθηση της φθοράς, του θανάτου αλλά και του ανώφελου της ζωής, η διαρκώς ματαιωμένη προσπάθεια επικοινωνίας με τον πεθαμένο σύντροφο, η άλλοτε ειρωνική και άλλοτε σαρκαστική ή και αυτο-σαρκαστική απέκδυση του ανθρώπου από το μεταφυσικό στήριγμα της θρησκείας, η αντίληψη της ποίησης ως καταγραφής και αποτίμησης απωλειών, ως ελεγείας για τις πραγματοποιημένες και γι' αυτό διαψευσμένες αλλά και για τις ανεκπλήρωτες επιθύμιες, είναι τα κύρια θέματα που συνθέτουν τη θεματική της ποίησης της Δημηουλά. Τόσο η θεματική αυτή, όσο και πολλά στοιχεία του ύφους προσδιάζουν στη θεματική και στο ύφος ποιητών όπως κυρίως ο Καβάφης και δευτερεύοντας ο Καρυωτάκης, των ποιητών δηλαδή που λειτούργησαν ως βασικοί πρόγονοι του μεγαλύτερου μέρους της μεταπολεμικής ποίησης. Το γεγονός, εξάλλου, ότι στις όψιμες και ωριμότερες συλλογές της, ήδη

από *Το λύγο του κόσμου* (1971) και ολοένα εμφανέστερα στη συνέχεια, υποχώρησε η τάση των νεανικών της βιβλίων να προσδιορίζονται κοινωνικά οι ψυχικές συμπεριφορές και οι συναισθηματικές αντιδράσεις και κυριάρχησε η εσωτερίκευση και η εξατομίκευση της ψυχοσυναισθηματικής οδύνης είναι μια ακόμη ένδειξη ότι η ποίησή της, δηλαδή μια ποίηση της αυστηρά ιδιωτικής-υπαρξιακής περιοχής, ανταποκρίνεται στον ορίζοντα προσδοκιών των σημερινών αναγνωστών της ποίησης.

Αν ορισμένοι κριτικοί κατηγορήσαν την Δημούλα ότι όσο το ποιητικό έργο της εκλεπτύνει τα μέσα, τελειοποιεί τη μορφή και αποσαφηνίζει το σταθερό νόημά του (την αίσθηση της φθοράς και του θανάτου), τόσο περισσότερο συνοκτίζεται το από και οικείο πρόσωπο της δημιουργού του, παρέβλεψαν ότι αυτή η μετάπλαση του πραγματικού προσώπου στο γραπτό, ίσως και παραμορφωτικό είδωλό του αντανακλά ένα βασικό γνώρισμα του ανθρώπου της εποχής μας: Τη σύγχυσή του ανάμεσα στην πραγματικότητα και τις κάθε είδους αναπαραστάσεις της. Στην ποίηση της Δημούλα η αμεσότητα του βιώματος χάνεται, επειδή τα ποιήματα γράφονται σχεδόν από μόνα τους. Εννοώ ότι η γλώσσα της θάλλει για να μεταπλάσει σε ποιητικό λόγο τη ζωή που φθίνει. Αν και σε αρκετά ποιήματα της Η Δημούλα θεματοποιεί τις ανεξέλεγκτες διαδικασίες της ποιητικής γραφής, κατά βάθος τα ποιήματα της τροφοδοτούνται από το υλικό της τελειοποιημένης και ενιστότε αυτάρεσκα επινοητικής γλώσσας τους. Ακόμη και η συχνότατη χρήση αφηρημένων εννοιών στον ποιητικό λόγο της, συζευγμένων με συγκεκριμένα ουσιαστικά, απηχεί την αίσθηση ενός κόσμου όπου η διάκριση ανάμεσα στο συγκεκριμένο και το αφηρημένο, το από και το άδηλο, το αληθές και το ψευδές γίνεται ολοένα και πιο δύσκολη. Εν κατακλείδι, η ποίηση της Δημούλα λειτουργεί, στα καλύτερα ποιήματά της, ως θαυμαστό κάτοπτρο του σύγχρονου ανερμάτιστου ατομικού ψυχισμού.

Αν πάντως θεωρήθει στο σύνολό της, η ποίηση της Δημούλα δίνευσε μια περίοδο υψηλής ποιητικής κορύφωσης: αυτή την περίοδο συγκροτούν τα τρία βιβλία της *Το τελευταίο σώμα μου* (1981), *Χαίρε ποτέ* (1988) και *Η εφηβεία της λήθης* (1994), με το μεσαίο βιβλίο να συνιστά την κορυφή του τριγώνου. Τα βιβλία που ακολούθησαν στη συνέχεια μέχρι σήμερα είναι φανερό ότι τα χαρακτηρίζουν η επανάληψη των θεμάτων, η στασιμότητα των ποιητικών τρόπων και, συνεπώς, η αισθητή κάμψη της ποιότητας.

Kρίνοντας εν συντομίᾳ το πιο πρόσφατο βιβλίο της ποιήτριας, τη συλλογή που μόλις εκδόθηκε, Δημόσιος καιρός, η γνώμη μου είναι ότι επαναλαμβάνονται -δεν διστάζω να κάνω

Ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Κάρολος Παπούλιας, ο διουκήτης της Τράπεζας της Ελλάδος Γεώργιος Προβόπουλος και η Κική Δημούλα, Νοέμβριος 2013.

λόγο για εκδήλωση ποιητικής μανιέρας-θέματα και τρόποι προ πολλού δοκιμασμένα ή και εξαντλημένα. Αν ο τίτλος Δημόσιος καιρός δημιουργεί την προσδοκία της αναφοράς στον δημόσιο χώρο, τα ίδια τα ποιήματα την διαφεύδουν. Λιγοστά ποιήματα, όπως τα «Εσωστρέφεια» (σ. 12) και «Κρίση» (σ. 22-23), εκ πρώτης όψεως θεματοποιούν υπανικτικά το ταραγμένο παρόν μας, αλλά αν συναναγνωστούν με τη συντριπτική πλειονότητα των συνολικών 55 ποιημάτων του βιβλίου πειθούν ότι ο ακριβέστερος τίτλος του θα ήταν *Ιδιωτικός τόπος*. Ο, τι, όμως, κυρίως, προδιαγράφει, ήδη από την ανάγνωση των πρώτων ποιημάτων, τις μειωμένες προσδοκίες του αναγνώστη είναι πως σχεδόν όλα τα ποιήματα, ανεπτυγμένα επάνω στη γνωστή από παλιά θεματική περιοχή (ο φόβος του θανάτου, η κυριαρχική αισθηση της φθοράς, η έλλειψη και συνάμα η εναγώνια αναζήτηση της μεταφυσικής πίστης, η δελικυστίνδα ανάμεσα στη μνήμη και τη λήθη του απόντα συντρόφου και άλλων αγαπημένων οικογενειακών προσώπων, κ.ά.), είναι πλήρως έλλογα, αναπτύσσουν, με άλλα λόγια, μια ιδέα, σε σχέση με την οποία η έκφραση λειτουργεί εκτελεστικά. Εκείνο που απονιάζει εντελώς από τα ποιήματα του Δημόσιου καιρού είναι οι στιγμές της άφεσης στο εκφραστικά τυχαίο, σε εκείνες τις αναπάντεχες ποιητικές φράσεις και στις ποιητικές εικόνες τους που γεννιούνται από τη δυναμική της ίδιας της ποιητικής γλώσσας στην αναμέτρηση της με την έκφραση: με δύο λέξεις, από το βιβλίο αυτό λείπουν οι στιγμές της έμπνευσης.

Έχει ενδιαφέρον να αναρωτηθούμε ποιες στάθηκαν οι αντιδράσεις της λογοτεχνικής-κριτικής κοινότητας απέναντι στην ποίηση της Δημούλα με το πέρασμα του χρόνου, σε συνδυασμό με την ολοένα και αυξανόμενη δημόσια προβολή και κατάξιωση της ποιήτριας.² Η ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, από το 1956 και εξής, και μέχρι και τη δεκαετία του 1990 οι

τικής και της παρουσίασης της ποίησης (και βέβαια των διαφημίσεων των ποιητικών βιβλίων) από τα ένθετα βιβλίου των εφημερίδων με το επιχείρημα ότι η ποίηση είναι λογοτεχνία για τους λίγους η προβολή από τους βιβλιοπαρουσιαστές ενός μετρίου (ή και κακού) βιβλίου επειδή ο συγγραφέας του είναι γνωστός στο ευρύ κοινό, και η αδιαφορία για ένα καλό βιβλίο, επειδή ο συγγραφέας του δεν είναι επώνυμος· ο προιορισμός της κριτικής προς αύξησην της βιβλιοπαρουσίασης και η ανάπτυξη του παρακριτικού επαίνουν⁵.

Αν οι παραπάνω εκδηλώσεις του λογοτεχνικού (και κριτικού) λαϊκισμού συναρτώνται, προφανέστατα, με την παραγωγή, την πρόσληψη και προβολή της ευπλήρητης πεζογραφίας, ο άλλος πόλος του λογοτεχνικού λαϊκισμού είναι, κατά τη γνώμη μου, ο λογοτεχνικός αριστοκρατισμός. Ονομάζω έτσι την εδραία αντίληψη που έχει το μεγαλύτερο ίσως μέρος της κοινότητας των ποιητών και κριτικών, που συγκροτούν τη σύγχρονη ελληνική ποίηση, για τη σχέση της ποίησης με το κοινό της. Με άλλα λόγια, αυτή η κοινότητα καλλιεργεί και προβάλλει, ρητά ή άρρητα, μέσω του δημόσιου λόγου της, την άποψη ότι η ποίηση είναι υψηλή λογοτεχνία, προηρημένη για τους λίγους, τους μυημένους και εκλεκτούς, και έτσι πρέπει να παραμείνει. Δεν νομίζω ότι ήταν σύμπτωση ότι την ίδια σχέδον στιγμή που ο Βαγενάς έκανε λόγο για τον «λογοτεχνικό λαϊκισμό» αναπτύχθηκε μια αρκετά ευρεία δημόσια συζήτηση γύρω από τη σχέση της ποίησης της Δημούλα με το κοινό της και, ειδικότερα, γύρω από το ερώτημα αν η μεγάλη αναγνωστική απήχηση της εκτός του ειδικού κοινού λειτουργεί ως ένδειξη της προϊόντας απαξίας αυτής της ποίησης.⁶

Από τη σχετική συζήτηση απομονών την εντελώς αρνητική κριτική του Νίκου Λάζαρη, όπου, με αφορμή τη συλλογή Χλόη θερμοκηπίου, απορρίπτεται αναδρομικά το μεγαλύτερο μέρος και της προηγουμένης ποίησης της Δημούλα με αισθητικά κριτήρια. Αλλά σε αυτό το ενδιαφέρον είναι -και στο σημείο αυτό θέλω να εστιάσω την προσοχή μου- ότι ο Λάζαρης ασκεί σφρόδρη κριτική στην ποίητρια ως αποτυχημένο «δημόσιο πρόσωπο». Γράφει συγκεκριμένα: «Η αμετρέπεια των δεκάδων συνεντεύξεων που έχει δώσει μέχρι σήμερα, το συγχραρτήριο τηλεγράφημά της στον Πρωθυπουργό, το γεγονός ότι αποδέχτηκε την πρόσκληση να τιμηθεί ως γυναίκα της χρονιάς από ένα άθλιο σκουπιδοπεριοδικό [Status] κ.λπ. προκαλούν βαθύτατη θλίψη. Αποδεικνύουν όμως και κάτι πολύ σημαντικό. Ότι η Δημούλα δεν ήταν έτοιμη -για την ακρίβεια δεν είχε την απαραίτητη πνευματική συγκρότηση- να ανταποκριθεί στις απατήσεις του νέου ρόλου της [ως δημόσιου πρόσωπου].»⁷

Πιστεύω ότι η αμφισβήτηση και η επίκριση, με τα παραπάνω επιχειρήματα, της δημόσιας στάσης της Δημούλα (και, εμ-

Προκειμένου να σχολιάσω αυτό το θέμα, ας λάβουμε καταρχάς υπόψη ότι κατά κανόνα οι ειδικοί αναγνώστες της ποίησης, όπως οι ποιητές-κριτικοί, είναι πολύ επιφυλακτικοί απέναντι στους ευκαιριακούς/ές αναγνώστες/στριες ποιητικών βιβλίων. Το 2006 ο Νάσος Βαγενάς συμπτύκωσε, με ευστοχία, σε επιφύλαξη του τις εκδηλώσεις του σύγχρονου «λογοτεχνικού λαϊκισμού», φαινομένου αντίστοιχου με την παραλογοτεχνία παλαιότερων εποχών: «Λογοτεχνικός λαϊκισμός είναι σήμερα η πριμοδότηση του λαοφίλητου μυθιστορήματος εις βάρος των δυσπάλητων λογοτεχνικών ειδών· η συρρίκνωση ή ο αποκλεισμός της κρι-

μέσως, λόγω αυτής της δημόσιας στάσης, και της ποίησής της), ανεξάρτητα από το αν υποδαυλίζονται από το συναίσθημα του φθόνου, αντανακλούν τον λογοτεχνικό αριστοκρατισμό, με άλλα λόγια την ηθική ή και την ιδεολογία του μεγαλύτερου μέρους της κοινωνικής ομάδας που ονόμασα σύγχρονη ποίηση γύρω από το ζήτημα ποιο είναι και ποιο πρέπει να παραμείνει το αναγνωστικό κοινό της ποίησης. Παράλληλα, και όσο η προβολή της ποίησης της Δημούλα και η θεσμική καταξίωσή της συνοδοπορούσαν και έγιναν, μπορώ να πω, ένα ποτάμι που εκβάλλει στις μέρες μας, η πρόσφατη έκδοση δύο θετικών ή και εκθειαστικών μιονογραφών για το ποιητικό έργο της, του Κώστα Γ. Παπαγεωργίου και του Δημήτρη Νικορέτζου,⁸ αν υποτεθεί ότι λειτούργησαν εξισορροπητικά ως προς τις παλαιότερες αρνητικές κρίσεις, έχω τη γνώμη ότι είχαν μικρή συμβολή στο επικοινωνιακό φαινόμενο το οποίο θα επιχειρήσω να περιγράψω και να σχολιάσω στη συνέχεια.

Kάνοντας λόγο για επικοινωνιακό φαινόμενο Δημούλα αναφέρομαι, συγκεκριμένα, στην ολοένα αυξανόμενη, σχεδόν πληθωριστική σήμερα τάση τα φώτα της δημοσιότητας να εστιάζονται επάνω στην ποιήτρια, ανατροφοδοτώντας την προβολή, παγιώνοντας την, κατά συνέπεια, μέρος του υψηλού ποιητικού κανόνα. Νομίζω ότι η αρχή του επικοινωνιακού φαινομένου πρέπει να τοποθετείται στην απονομή στην Δημούλα διακρίσεων θεσμικού χαρακτήρα, που και αυτές, με το πέρασμα του καιρού, ακολούθησαν η μία την άλλη με αυξανόμενο ρυθμό. Συγκεκριμένα, αφού προηγήθηκαν μικρότερης εμβέλειας βραβεία και διακρίσεις, το 2001 της απονεμήθηκε το Αριστείο Γραμμάτων και Τεχνών για το σύνολο του έργου της από τον τότε Πρόεδρο της Δημοκρατίας Κωστή Στεφανόπουλο- το 2002 εκλέχθηκε τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών στην τάξη των Γραμμάτων και των Τεχνών- το 2009 της απονεμήθηκε το Ευρωταϊκό Βραβείο Λογοτεχνίας για το σύνολο του έργου της· τον μείσωνα επόμενο χρόνο, το 2010, ακολούθησε το Μεγάλο Κρατικό Βραβείο Λογοτεχνίας επίσης για το σύνολο του έργου της. Επιπλέον, αυτή τη στιγμή η Δημούλα είναι πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου του Ιδρύματος Κώστα και Ελένης Ουράνη, πρόεδρος του Ιδρύματος Κωστή Παλαμά και μέλος της δωδεκαμελούς επιστημονικής επιτροπής του Ιδρύματος Ακατερίνης Λασκαρίδη (το ένα από τα τρία μέλη της επιτροπής που δεν έχουν ακαδημαϊκή-επιστημονική ιδιότητα). Είναι φανέρω ότι η συγκέντρωση στο ίδιο πρόσωπο τόσων και τέτοιων διακρίσεων και ιδιοτήτων λειτουργήσει και λειτουργεί ως πόλος έλξης των έντυπων και ηλεκτρονικών μέσων μαζικής επικοινωνίας.

Ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος επιδίει τιμητική πλακέτα στην Κική Δημούλα, Νοέμβριος 2013.

Η παράθεση και ο σχολιασμός παρακάτω ορισμένων πληροφοριών-γεγονότων φανερώνει, κατά τη γνώμη μου, ότι η πληθωριστική προβολή της Δημούλα οδήγησε, πράγμα όχι αυστηρής, στην απάλεια του μέτρου σε σχέση με ό,τι θα χαρακτηρίζαμε ορθή και νηφάλια κρίση ως προς την αποτίμηση της αξίας του έργου της, συγκρινόμενου, εννοείται, με εκείνο άλλων ποιητών/ποιητριών, παλαιότερων και σύγχρονων, νεκρών και ζωντανών. Θα περιοριστώ παρακάτω στην παράθεση και στον σχολιασμό τριών γεγονότων.

Tο πρώτο. Από το 1999 και μέχρι σήμερα στο βιβλίο *Νεοελληνική λογοτεχνία Γ' Ενιαίον Λυκείου*, Θεωρητική κατεύθυνση, Θετική κατεύθυνση (επιλογής), περιλαμβάνεται η αυτοτελής ενότητα «Η ποιήτρια Κική Δημούλα», όπου ανθολογήθηκαν και σχολιάζονται έξι ποιήματά της.⁹ Σκόπιμο είναι, επίσης, να αναφέρω ότι στην ώλη του βιβλίου περιέχονται συνολικά τέσσερις ενότητες για την ποίηση και άλλες τέσσερις για την πεζογραφία. Οι υπόλοιπες τρεις ενότητες για την ποίηση αφορούν τον «Κρητικό» του Σολωμού, τη Σονάτα του σελήνωφωτος του Ρίτσου και τη γενική ενότητα «Ποιήματα για την ποίηση». Στην τελευταία αυτή ενότητα περιλαμβάνονται ποιήματα κατά σειρά των Καβάφη (τρία ποιήματα), Καρυωτάκη, Πολυδούρη, Σκαρίμπα, Σαχτούρη, Αναγνωστάκη (δύο ποιήματα), Εγγονόπουλον, Ελύτη και Παυλόπουλον. Η παράθεση των ονομάτων δείχνει ότι στο σύνολο των επιλεγμένων ποιητικών κειμένων όχι μόνο στην ενότητα «Ποιήματα για την ποίηση», αλλά σε ολόκληρο το βιβλίο (εξαιρώντας ποιήματα σε εργασίες και στα «Συνοδευτικά κείμενα» στο τέλος του βιβλίου) η μοναδική ποιητριακή εκπρόσωπος της δεύτερης μεταπολεμικής γενάριας είναι η Κική Δημούλα. Ενδιαφέρον, επίσης, έχει να παραθέσω από το Βιβλίο του Καθη-

γητή, που συνοδεύει εκείνο του μαθητή, τους δύο πρώτους «ειδικούς στόχους» που επιδώκονται μέσα από την ενότητα «Η ποιήτρια Κική Δημούλα»: «Η γνωριμία με τη γυναικεία γραφή μέσω μιας από τις πλέον ποιοτικές σύγχρονες εκφράσεις της και η ανάδειξη της ξεχωριστής θεματικής που γεννά η γυναικεία οπτική καθώς δίνει ένα στίγμα φορτισμένο από τα ιδιαίτερα βιώματα και την ξεχωριστή ιδιοσυγκρασία του φύλου της».¹⁰ Σημειώνω, τέλος, ότι στην εξεταστέα-διδακτέα ώλη του μαθήματος της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Θεωρητικής Κατεύθυνσης της τρίτης τάξης Γενικού Λυκείου για το σχολικό έτος 2013-2014, ώλη εξεταζόμενη στις πανελλαδικές εξετάσεις, περιλαμβάνονται συνολικά κείμενα τριών πεζογράφων, του Βίγηνού, του Παπαδιαμάντη και του Ιωάννου (δύο κείμενα), και πέντε ποιητών, του Σολωμού («Ο Κρητικός»), του Καβάφη (δύο ποιήματα), του Σαχτούρη, του Παυλόπουλου και της Δημούλα (το ποίημα «Σημείο αναγνωρίσεως»). Από την καταγραφή των ονομάτων γίνεται φανερό ότι ο/η μοναδικός/ή εν ψυχρής ποιητής ποιήτρια που περιλαμβάνεται στην ώλη των πανελλαδικών εξετάσεων είναι η Δημούλα.

Tο δεύτερο. Εδώ και τέσσερις περίπου μήνες η έγκριτη κυριακάτικη εφημερίδα *H Kathimerini* προσέφερε στους αναγνώστες της τη σειρά «Ελληνες ποιητές». Οι ποιητές που περιέλαβε η σειρά (τους μηνημονεύοντα κατά τη χρονολογία τους τάξη) είναι οι Κάλβος, Σολωμός, Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός, Βάρναλης, Καρυωτάκης, Σεφέρης, Εμπειρίκος, Εγγονόπουλος, Ρίτσος, Αναγνωστάκης, Λειβαδίτης και η Κική Δημούλα - όσοι παροικούν τη λογοτεχνική μας Ιερουσαλήμ εύκολα εικάζουν ότι η τρανταχτή απονοία του Οδυσσέα Ελύτη οφείλεται στο γεγονός ότι η πνευματική κληρονόμος του Ιουλία Ηλιοπούλου δεν παραχώρησε, όπως

συνηθίζει, το σχετικό δικαίωμα. Για άλλη μια φορά, λοιπόν, η Δημούλα είναι αφενός η μοναδική ποιήτρια και αφετέρου ο/η μοναδικός/ή εν ψυχρής ποιητής που περιελήφθη στη σειρά. Στο τομίδιο για τη Δημούλα, που διανεμήθηκε με το φύλλο της 19ης Απριλίου 2014 της *Kathimerini*, στο προλογικό κείμενο του Κωνσταντίνου Δημόπουλου η πρώτη φράση που διαβάζει ο αναγνώστης είναι ότι «οι κριτικοί της νεοελληνικής λογοτεχνίας την κατατάσσουν στη δεύτερη μεταπολεμική γενιά, στους ποιητές δηλαδή που γεννήθηκαν πριν από το πλέον και κατόπιν εμφανίστηκαν στα γράμματα στη δεκαετία του '50».¹¹

Στη βάση, λοιπόν, της επιλογής η Δημούλα να περιληφθεί στον κανόνα των υπολοίπων μεγάλων πεθαμένων ποιητών μας προκαλούνται ορισμένες εύλογες απορίες: Γιατί από την πρώτη μεταπολεμική ποιητική γενιά περιλαμβάνονται μόνο οι μακαρίτες Αναγνωστάκης και Λειβαδίτης, και όχι και ο θαλερός Τίτος Πατρίκιος, και γιατί, επίσης, από τη γενιά του 1930 αποστιάζει ο επίσης ευρισκόμενος ανάμεσά μας Νάνος Βαλαράτης; Άλλα, κι αν δεχτούμε ότι η Δημούλα επιλέχθηκε σύμφωνα με την προκρούστεια λογική των ποιητικών γενεών, ως εκπρόσωπος της δεύτερης μεταπολεμικής γενιάς, όσοι είναι συστηματικοί αναγνώστες της σύγχρονης ποίησης μας γνωρίζοντας ότι στην ίδια γενιά υπάρχουν αρκετοί ακόμα «δικαιοί», εξίσου καλοί ποιητές, λιγό-πολύ συνομήλικοί της, περισσότεροι από τα δάκτυλα του ενδός χεριού (για να θυμηθούμε τον τρόπο με τον οποίο μετρούσε στην «δικαιούν» ο Διονύσιος Ιερομόναχος στη *Γυναίκα της Ζάκυνθου*).¹²

Ας αναφέρω, λοιπόν, όλους τέσσερις τουλάχιστον αξιολογήσατος και ζώντες ποιητές: την Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ, τον Βύρωνα Λεοντάρη, τον Μάρκο Μέσκο και τον Κυριάκο Χαραλαμπίδη. Το «πρόβλημα», όμως, με αυτούς τους ποιητές είναι ότι πρόκειται για πολύ λιγότερο γνωστούς και πολύ λιγότερο τιμημένους σε σύγκριση με τη Δημούλα. Αν πάλι λάμβανε κανείς υπόψη του τα κριτήρια της δημοφιλίας και της αναγνωρισμότητας, εύλογα θα μπορούσε να σκεφτεί ότι στην σειρά της *Kathimerini* θα μπορούσε να επιλεγεί και ένας ακόμα ποιητής της ίδιας γενιάς, ο Ντίνος Χριστιανόπουλος. Μόνο που ο τελευταίος αφενός δεν έχει την ίδια με τη Δημούλα θεσμική καταξίωση, αφετέρου δεν είναι σε πολλούς αρεστός ή, κατά τα λεγόμενα της εποχής μας, πολιτικώς ορθός, καθώς υποστηρίζει σθεναρά δυσάρεστες ή και απωθητικές απόψεις για πρόσωπα και πράγματα.

Tο τρίτο. Στις 5 Ιανουαρίου 2013 στην αμερικανική εφημερίδα *National Herald Tribune* δημοσιεύτηκε και στις 11 Ιανουαρίου 2013 στην *The New York Times* αναδημοσιεύθηκε συνέντευξη

της Δημουλά στη δημοσιογράφο Rachel Donadio, με αφορμή την έκδοση τόμου που ημάτων της στις ΗΠΑ σε αγγλική μετάφραση.¹² Από τη συνέντευξη αυτή, όπου η Δημουλά αποκαλείται «εθνική ποιήτρια», χωρίς καμία συνοδευτική επεξήγηση ενός τέτοιου χαρακτηρισμού, απομονώνει ένα σημείο ελληνικού ενδιαφέροντος, καθώς παρατίθεται κρίση του γνωστού συγγραφέα και από παλιά κριτικού του έργου της Δημουλά Νίκου Δημουλά. Σύμφωνα με αυτή την κρίση η Δημουλά είναι «*the best Greek woman poet since Sappho!*» Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι μια τέτοια σύγκριση είναι εντελώς αβάσιμη ιστορικά, επειδή συγκρίνει δύο έργα που ανήκουν σε εποχές με απόσταση χιλιετών και τα οποία εντάσσονται σε εντελώς διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, μπορεί κανείς να σκεφτεί ότι η μοναδική βάση νομιμοποίησής της είναι ότι η συνέντευξη απευθύνεται στο αμερικανικό κοινό, στο οποίο η έννοια ελληνική ποίηση γραμμένη από γυναίκες προφανώς μόνο το όνομα Σαπφώ μπορεί να ανακαλέσει. Θα επικαλεστώ, ωστόσο, ένα παράδειγμα για να υπερασπιστώ την κρίση μου ότι η σύγκριση από τον Δήμου της Δημουλά με την Σαπφώ δείχνει απαράδεκτη ακρισία (σε συμφραζόμενα αργκό θά έκανα λόγο για «αμερικανιά»), για την οποία η ίδια η ποιήτρια, διά της σωπής της, συναινεί. Στις 29 Νοεμβρίου 2013 το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών απένειψε τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα στον ποιητή Κυριάκο Χαραλαμπίδη. Η τελετή της αναγόρευσης πραγματοποιήθηκε αναγκαστικά σε αιθουσα στον κτίριο Κωστή Παλαμά, επειδή η αίθουσα του κτηρίου Κωστή Παλαμά, επειδή η αίθουσα τελετών του κεντρικού κτηρίου του Πανεπιστημίου Αθηνών ήταν κλειστή, ενώ ο πρύτανης του απουσίασε από την τελετή –δεν έστειλε καν κάποιο σημείωμα–, επειδή το ίδιο βράδυ ταξίδευε για το Παρίσι, προκειμένου να δώσει την επόμενη ημέρα μια πολυθρύλητη θεατρική παράσταση. Στην τελετή αναγόρευσης του Χαραλαμπίδη μίλησα για το έργο του με τη θεσμική ιδιότητα του καθηγητή νεοελληνικής φιλολογίας.¹³ Αναλογιζόμαι, λοιπόν, πώς θα ακογύόταν και πώς θα κρινόταν από το τότε λιγοστό ακροατήριό μου μια κρίση όπως ότι ο Χαραλαμπίδης είναι ο καλύτερος Έλληνας ποιητής μετά τον Όμηρο;

Σε σχέση με όσα περιέγραψα και σχολίασα παραπάνω ως παραδείγματα και προφανώς ως απόρροιά τους, υπάρχει ένα αναντίρρητο γεγονός ποστοτικής τάξης: Η Δημουλά είναι σήμερα όχι μόνο η γνωστότερη και δημοφιλέστερη ελληνίδα ποιήτρια, αλλά και ένας/μία από τους/τις περισσότερο πολυδιαβασμένους/ες ποιητές/ποιήτριες μας. Συγκεκριμένα, από τα στοιχεία που παρατίθενται σε πρόσφατο άρθρο-ρεπορτάριο της δημοσιογράφου Ολγας Σελλά πληροφορύμαστε ότι η συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων της Δημουλά (η πρώτη έκδοση έγινε το 1998

Ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Κάρολος Παπούλιας συνομιλεί με την Κική Δημουλά τον Απρίλιο 2014 σε εκδήλωση προς τιμήν του Ηλία Βενέλη. Δεξιά: Γεώργιος Προβόπουλος, Μαή Παπούλια.

και περιλαμβάνει τις πρώτες επτά συλλογές της, από το Έρεβος [1956] μέχρι την Εφηβεία της λήθης [1994]), πραγματοποίησε έως σήμερα άλλες οκτώ ανατυπώσεις, με τον συνολικό αριθμό των αντιτύπων να φτάνουν τα 51.000.¹⁴ Παράλληλα, αρκεί κανείς να κάνει μια βιαστική περιδιάβαση στο ελληνικό διαδίκτυο για να διαπιστώσει ότι υπάρχει ένα εκτεταμένο κυβερνητικό περιβάλλον διάδοσης του έργου της. Πάμπολλες τηλεοπτικές συνεντεύξεις της, αποστάσματα ομιλιών της σε δημόσιες περιστάσεις, τηλεοπτικά ρεπορτάρια που αναφέρονται σε αυτήν διατίθενται σε κάθε ενδιαφερόμενο. Κυρίως, όμως, ποιήματά της προσφέρονται σε προσωπικές ιστοσελίδες και ιστοτόπους, σελίδες υπηρεσιών κοινωνικής δικτύωσης και διαδικτυακούς τόπους διαμοιρασμού ψηφιακών οπτικοακουστικών αρχείων (βίντεο). Π.χ. στο διάστημα www.youtube.com υπάρχουν δεκάδες ποιήματα της Δημουλά που αναρτώνται από ανώνυμους χρήστες σε βίντεο μέσα από ένα πληθυντικό διάλυμα συνήθως διαπλεκόμενων μέσων (κείμενο, στατικές ή κινούμενες εικόνες, μουσική επένδυση, απαγγελία). Στις περιπτώσεις των απαγγελιών το υλικό αντλείται από τους δύο διαθέσιμους δίσκους ακτίνας με απαγγελίες της ποιήτριας,¹⁵ ενώ όταν επιλέγεται το κείμενο κάποιου ποιήματος συνήθως ενσωματώνεται σε μια ροή από ως επί το πλείστον τεχνογρημένες εικόνες παραεκαστικής αισθητικής ή/και ποικίλλεται με συνοδευτική μουσική.

Η οριστική και αμετάκλητη πλέον έξοδος της Δημουλά από τον περίλειπτο χώρο της λογοτεχνικής συντεχνίας και η παραταμένη και διαρκής το τελευταίο διάστημα προβολή της μέσα από το αδηφάγο περιβάλλον των *media* είχε ως αποτέλεσμα το περιβάλλον αυτό, πασίγνωστο για την υποκρισία του, την οποία ωστόσο προσπαθεί να συγκαλύπτει επιμελώς για τους αφελείς, να αντιμετωπίζει επιπλέον την Δημουλά με τα αντανακλαστικά της

να τιμηθεί με την κορυφαία παγκοσμίως διάκριση στον χώρο της λογοτεχνίας, το βραβείο Νόμπελ. Δεν πιστεύω ότι θα δυσαρεστούσε πολλούς συμπατριώτες μας μια τέτοια βράβευση, αλλά η ιδέα και μόνο της βράβευσης θέτει το ζήτημα της σύγκρισης της Δημουλά με τους δύο ήδη τιμημένους με το Νόμπελ Έλληνες ποιητές, τον Πάρισιο Σεφέρη και τον Οδυσσέα Ελλήνη. Και η σκοπιά της σύγκρισης δεν μπορεί να είναι άλλη από εκείνη του ευρύτερου πνευματικού εκτοπίσματος που καταλαμβάνει ένα συγγραφικό έργο, θεωρημένο στο σύνολό του. Κατά την κρίση μου, η Δημουλά έχει γράψει ορισμένα ποιήματα που θα παραμείνουν ενεργά στη συλλογική αναγνωστική μνήμη των περισσότερων συστηματικών αναγνωστών της ποίησης, όταν μετά από πολλά χρόνια θα ανακαλούμε το λογοτεχνικό παρελθόν μας. Άλλα το ευρύτερο πνευματικό εκτόπισμά της είναι αδύνατο να συγκριθεί με εκείνο του Σεφέρη και του Ελύτη, από την άποψη της ευρύτατης παιδείας τους, της γενικότερης πνευματικής καλλιέργειάς τους και των αποτυπωμάτων που αυτοί άφησαν σε ένα σύνθετο στις διάφορες όψεις του συγγραφικό έργο. Ας συγκρίνουμε, π.χ., τους τρεις τόμους των σεφερικών *Δοκιμών* και τους δύο βασικούς τόμους των δοκιμών του Ελύτη, όσα έχουν περιληφθεί στα βιβλία του *Αιωνάτα χαρτιά* και *Εν λευκώ*, με το ισχνό δοκιματικό έργο της Δημουλά. Η συγκρισι ουσιαστικά είναι αδύνατη, γιατί στα κείμενα της Δημουλά δεν υπάρχει ούτε αντίστοιχη γνώση, ούτε ανάλογος στοχασμός. Τα αυτοτελώς εκδεδούμενα δοκιμακά-κριτικά γραπτά της είναι *Ο φιλοπαίγμων μύθος* (2003), το *Εκτός σχεδίου* (2004) και το *Έρανος σκέψεων* (2009), στη μεγάλη πλεονότητά τους κείμενα περιστασιακά.¹⁷

Στα παραπάνω προστίθεται και η ομιλία της «Τάχα θα ξανασυναντθούμε κάποτε» για τον Κωστή Παλαμά σε ημερίδα που διοργάνωσε η Ακαδημία Αθηνών στις 16 Δεκεμβρίου 2009.¹⁸ Θα περιοριστώ στην κρίση αυτού του τελευταίου γραπτού. Δεν είναι παρά μια σεβάσμια επιλεκτική περιδιάβαση σε λιγοστά ποιήματα και μερικές επιστολές του Παλαμά, αλλά με φανερές τη μερική γνώση του έργου του και την άγνοια της ογκώδους κριτικής γι' αυτό. Σαφής είναι επίσης η σύγκριση αντιδιαστολή από τη Δημουλά ανάμεσα στο υψηλού τόνου έργο του Παλαμά και τη δική μας χαμηλότονη ποίηση. Γενικά πρόκειται για ένα ευκαιριακό γραπτό που δεν προσθέτει καμία νέα ιδέα για το παλαιότερο έργο, ενώ καταβέτε με εντιμότητα την ομολογία: «Είμαι πολύ προσεκτική, ακριβέστερα, όσο μπορώ σοβαρή. Ως εκ τούτου ξεχωρίζω: άλλο αγαπώ την ποίηση, άλλο γράφω κάποια ποιήματα, άλλο είμαι σε βαθμό εξαρτήσεως δεμένη με τη σκέψη της ποίησης, και εντελώς άλλο, να τολμώ με αυτά τα λίγα τυχαία εφόδια, να ξεμοντάρω με πρόχειρα φυλλορροήματα

Kατά τη γνώμη μου, η κορυφώση των επικοινωνιακού φαινομένου Κική Δημουλά κατά τα δύο τελευταία έτη είναι η εντόπια δημόσια φημολογία περί της πιθανότητας να προταθεί και

επινόησεων, και όχι με τα κατάλληλα εργαλεία, ένα τεράστιο έργο πολυσχιδές, πολύσημο, πολύτοκο».¹⁹ Τέλος, τα δοκίμια ή κριτικά κείμενα της Δημουλά υπερέούν, κατά τη γνώμη μου, αν συγκριθούν και με εκείνα ποιητών της γενιάς της, όπως, π.χ., του Βύρωνα Λεοντάρη.

O τελικός σχολιασμός του επικοινωνιακού φαινομένου Κική Δημουλά, αν θέσει στον στόχο του το κύριο περιβάλλον που το παρήγαγε και το ανατροφοδοτεί, δεν μπορεί παρά να οδηγήσει σε δυσάρεστες διαποτώσεις. Ό,τι έχει προηγηθεί και ότι συμβαίνει μέχρι σήμερα γύρω από τη Δημουλά, τοποθετώντας το ποιητικό έργο της σε μια από τις πιο επίζηλες θέσεις του λογοτεχνικού μας κανόνα, αντικατοπτρίζει εκείνους τους φορείς εξουσίας της ελληνικής κοινωνίας, που φανερά ή κρυφά διαχειρίζονται το πολιτισμικό κεφαλάρι της και ασκούν ό,τι ονομάζουν πολιτισμική πολιτική: Ειδωλολογώντας τη Δημουλά προβάλλουν σε αυτήν τον ίδιο τον εαυτό τους ως επιτυχημένο. Ακολούθουν, μαζί τους, οι μη ειδικοί αναγνώστες της λογοτεχνίας, φορείς και αυτοί, από παλιά, ενός γνωστού συμπτώματος της κοινωνίας μας, της διαδεδομένης ανάγκης της να δημιουργεί και να συντηρεί είδωλα που λειτουργούν ως καθρέφτες των αναγκών της. Και στον πνευματικό τομέα, εδώ και πολύ καιρό, η Ελλάδα έχει πάψει να μας εκπλήσσει, επαναλαμβάνοντας τα λάθη του παρελθόντος της. Ας θυμηθούμε τη Θιλβερή ιστορία των κατά συρροή ολυμπιονικών και την τόνωση της εθνικής υπερτηφάνειας που την πεπενύθηκε σε αυτούς, ώσπου να ξεσπάσει η θύελλα των αποκαλύψων και να φανερωθεί η πικρή αλήθεια. Μας χωρίζει μόλις μια δεκαετία, όταν, στις παραμονές των Ολυμπιακών Αγώνων, το καλοκαίρι του 2004, τα δύο πολυθρόνητα τότε άλογα κούρσας, ο Κεντέρης και η Θάνος, μετατράπηκαν στους κωμικοτραγικούς ήρωες ενός τροχαίου απυχήματος και, στη συνέχεια, στους αποδιοπομπαίους τράγους της εθνικής διάψευσης. Λίγο καιρό αργότερα, ακολούθησε το βίαιο ξεφόντωκαμα των οιδερένων τιτάνων της εθνικής ομάδας άφρης βαρών. Το πάστης φύσεως ντοπτάρια σίνα είναι βασικό σύμπτωμα μιας πολλαπλά φτωχής, στα υλικά αγαθά, στις ιδέες και στον πολιτισμό, κοινωνίας που, υποκριτική, αυτάρεσκη ή και αλαζονική, πολλά χρόνια τώρα αρέσκεται να βλέπει τον εαυτό της στον παραμορφωτικό καθρέφτη της ως την ωραία μάγιστρα του παραμυθίου της.

Το επικοινωνιακό φαινόμενο Κική Δημουλά είναι σύμπτωμα του ίδιου συνδρόμου. Προσπάθησα στο παραπάνω κείμενο να το περιγράψω και να το κρίνω σύμφωνα με τους όρους του λογοτεχνικού πεδίου, έτσι όπως το προσδίδοται ο Πιερ Μπουρντιέ, δηλαδή ως εκείνο το περιβάλλον της συνύπαρξης και της αλληλεπίδρα-

σης με τον/την λογοτέχνη και το έργο του/της διαφόρων φορέων, όπως τα κρατικά ιδρύματα, η εκπαίδευση, τα λογοτεχνικά βραβεία, οι εκδοτικοί οίκοι, τα μέσα ενημέρωσης, δημοσιότητας και επικοινωνίας, τα βιβλιοπωλεία, κ.ά., από τη δράση και τη συλλειτουργία των οποίων εξαρτάται και θεσπίζεται εντέλει ο βαθύμος νομιμοποίησης και κατοχύρωσης της συμβολικής εξουσίας του/της λογοτέχνη και του έργου του/της. Με τα λόγια του Μπουρντιέ, «στην πραγματικότητα, η κατανόηση της κοινωνικής γένεσης του λογοτεχνικού πεδίου [...] σημαίνει απλούστατα να κοιτάζεις τα πράγματα κατάματα και να τα βλέπεις όπως είναι».²⁰ ▲

- 1 Βλ. «Στις καταβολές της ποιητικής ωριμότητας. Για την ποίηση της Κικής Δημουλά», ερ. Ο Αναγνώστης, 4 Ιουλίου 1991, σ. 18 (κρίνονται οι τρεις πρώτες ποιητικές συλλογές της Δημουλά με αφορμή την επανέδοσή τους): «Το τέλος των ποιητικών μύθων. Η ποίηση της Δημουλά λειτουργεί ως θαυμαστό κάτοπτρο του σύγχρονου, ανερμάτιστον απομικρωχτικό μεταλλίτη της Κική Δημουλά, Ξέλη Θερμοκοπίου», Αθήνα, Εκδ. Ίκαρος 2005, *Ta Nέα*, 30-31 Ιουλίου 2005, Βιβλιοδρόμο, σ. 8-9: «Μια υπόσεια, σιωπήλη, συνομιλία. Γιάννης Ψυχοπαΐδης - Κική Δημουλά: ένας ζωγράφος και μια ποιήτρια "συζητών". Γιάννης Ψυχοπαΐδης, Κική Δημουλά, Συνάντηση, Ίκαρος, Αθήνα 2007», *Ta Nέα*, 21-22 Ιουλίου 2007, Βιβλιοδρόμο, σ. 8. Και τα τρία κείμενα αναδημοσιεύτηκαν στα βιβλίο μου, *Ίχνη στην άμμο. Βιβλιοκρίσις (1991-2012). Πεζογραφία - ποίηση - Φιλολογία - Λογοτεχνική κριτική*, Gutenberg, Αθήνα 2014, σ. 203-207, 221-224 και 262-265 αντιστοίχως.
- 2 Μια αρκετά αναλυτική καταγραφή των σχετικών κριτικών κειμένων, από το 1956 μέχρι το 2001, παρατίθεται στην «Επιλογή βιβλιογραφίας του σχετικού με τη Δημουλά λήμματος στην ανθολογία *H ελληνική ποίηση. Ανθολογία-γραμματολογία*. Η δύοτερη μεταπλευκή γενιά, Επιμελεία Κώστα Γ. Παπαγεωργίου, Σοκόλης, Αθήνα 2002, σ. 153-155.
- 3 Βλ. αντιστοίχως Μάριος Μαρκίδης, *Είναι και ποτέ. Ερμηνευτική πρόσβαση στα ποίηματα της Κ. Δημουλά. Ερασμός*, Αθήνα 1989 και Νίκος Δήμου, *Στην περάσμον νύχτα της φωτογραφίας. Σημειώσεις σε ποίηματα της Κικής Δημουλά*, Στιγμή, Αθήνα 1991.
- 4 Βλ. *Φιλολογική*, χρ. 18, τχ. 71, Απρ.-Ιον. 2000, Μικρό αφιέρωμα στην Κική Δημουλά, σ. 34-58: *Έντεκτηριο*, τχ. 57, Απρ.-Ιον. 2002, σ. 7-44: *Διαβάζο*, τχ. 435, Δεκ. 2002, σ. 93-131 και *Έντεκτηριο*, τχ. 83, Οκτ.-Δεκ. 2008, σ. 8-154.
- 5 Νάσος Βαγενάς, «Οι μεταμφιέσεις του λαϊκισμού», *Το Βήμα*, 22 Οκτωβρίου 2006, σ. 83/A51. Αναδημοσίευση στο βιβλίο του, *Σημειώσεις από την αρχή των αυώνα*, Πόλις, Αθήνα 2013, σ. 170-173; 172-173.
- 6 Ύστερα από τη βιβλιοκρίσια μου στα *Nέα* για τη συλλογή *Χέλη Θερμοκοπίου* (βλ. σημ. 1), ακολούθησαν κατά χρονολογι-
- κή σειρά τα εξής κείμενα: Κώστας Βούλγαρης, «Με αφορμή την Κική Δημουλά, η κριτική της ποίησης», *H Αυγή*, 7 Αυγούστου 2005 και «Με αφορμή την Κική Δημουλά, η κριτική της ποίησης (2)», *H Αυγή*, 14 Αυγούστου 2005: Βασίλης Ρούβαλης, «Το διακύβευμα μιας ποιήτριας», *Ελευθεροτυπία*, 12 Αυγούστου 2005: Ελένη Χοντολίδη, «Με αφορμή τα μοντέλα και τις στάρλετ που διαβάζουν ποίηση: Έπαινος Κικής Δημουλά», *H Αυγή*, 30 Οκτωβρίου 2005: Νίκος Λάζαρης, «Η ποιητική παρακμή της Κικής Δημουλά. Κική Δημουλά, Ξέλη Θερμοκοπίου», Ίκαρος, Αθήνα 2005, *Nέα Εστία*, τχ. 1785, Ιαν. 2006, σ. 92-97: Μαρία Τοπάλη, «Οι δύο όνειρα μιας δημοφιλούς ποίησης», *Ποίηση*, τχ. 26, Φεβρουάριο-Χειμώνας 2005, σ. 246-249: Κώστας Γεωργουσόπουλος, «Η αλετόν και τα σταφύλια», *Ta Nέα*, 25 Φεβρουαρίου 2006: Μαρία Τοπάλη, «Απάντηση στον Κώστα Γεωργουσόπουλο», *Ta Nέα*, 13 Μαρτίου 2006: Ανδρέας Μπελεζίνης, «Κριτική υπό καπαστόλη», *Ελευθεροτυπία*, 17 Μαρτίου 2006: Ιωάννα Καρυστιάνη, «Τρύπωσε στις πιο μήχες σκένες των ανθρώπων», *Καθημερινή*, 16 Ιουλίου 2006: Τίτικα Δημητρούλια, «Οι όροι του δημοσίου διαλόγου περί της ποίησης και της κριτικής της», *Καθημερινή*, 16 Ιουλίου 2006: Ανδρέας Μπελεζίνης, «Σωκράτης Τσιγλάς», «Το λίγο του κόσμου της κριτικής...», *Καθημερινή*, 16 Ιουλίου 2006: Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «Η Κική Δημουλά και η κριτική», *Ελευθεροτυπία*, 11 Αυγούστου 2006. Τα περισσότερα από τα παραπάνω κείμενα εντοπίζονται στο διαδίκτυο.
- 7 Λάζαρης, ό.π., σ. 92.
- 8 Βλ., αντιστοίχως, Κώστας Γ. Παπαγεωργίου, *Κική Δημουλά. Χρονικογράφος των εφημερίων*, Κέδρος, Αθήνα 2013 (σε μεγάλο μέρος, πάντως, το βιβλίο συγκροτείται από επεξεργασμένα, ήδη δημοσιευμένα κείμενα του συγγραφέα του, της περιόδου 1995-2010) και Δημήτρης Νικορέτζος, *Κική Δημουλά - Ένα μήδος διαπορευόμενος Απογραφές* ενός ανευλαβούς, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα χ.χ. [2013].
- 9 Βλ. Κική Δημουλά - Θάνος Μικρούτσικος, *Στην αγκαλιά της άκρης. MINOS EMΙ A.E. 2000 και Κική Δημουλά. Ο πληθυντικός αριθμός*, Μουσική: Νίκος Ξανθούλης, Απαγγέλλει τη ποιήτρια, Ερμηνεύει η Σοφία Μιχαηλίδη, Artion Records 2002.
- 10 Σχετικά με το όλο ζήτημα βλ. πρόχειρα στους ιστότοπους <http://goo.gl/mNMr7J>, <http://goo.gl/IPAQqu>, <http://goo.gl/GLV1k>, <http://goo.gl/Syo5OP>, <http://goo.gl/83drku>, κείμενα συνοδευμένα από εκατοντάδες σχόλια αναγνωστών.
- 11 Βλ. Κική Δημουλά - Θάνος Μικρούτσικος, *Στην αγκαλιά της άκρης. MINOS EMΙ A.E. 2000 και Κική Δημουλά. Ο πληθυντικός αριθμός*, Μουσική: Νίκος Ξανθούλης, Απαγγέλλει τη ποιήτρια, Ερμηνεύει η Σοφία Μιχαηλίδη, Artion Records 2002.
- 12 Βλ. Οι φιλοτάξιμοι μόθοι, Ίκαρος, Αθήνα 2003 (το κείμενο που εκφέρνεται η Δημουλά κατά την τελετή υποδόξης της στην Ακαδημία Αθηνών στις 11 Νοεμβρίου 2003), Έκτος σχεδίου, Ίκαρος, Αθήνα 2004 (επιλογή από τα «Κυκλογραφήματα» που γράφτηκαν την περίοδο 1959-1967 και δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Κύκλος* της Τράπεζας της Ελλάδος) και *Ερανος* σκέψεων, Ίκαρος, Αθήνα 2009 (ομιλία στην Αρχαιολογική Εταιρεία στις 26 Ιανουαρίου 2009).
- 13 Βλ. *Κωστής Παλαμάς. Πρακτικά ημερίδας*, Ακαδημία Αθηνών, 16 Δεκεμβρίου 2009, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2011, σ. 29-37.
- 14 Βλ. *Κωστής Παλαμάς*, ό.π., σ. 31.
- 15 Pierre Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης. Γένεση και δομή των λογοτεχνικών παδίων*, μτφ. Έφη Γιαννοπούλου, Πρόλογος Νίκος Παναγιωτόπουλος, Πατάκης, Αθήνα 2006, σ. 31.